

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics, 2016; 3(180): 55-62

УДК: 334.722.24:621.115.11(477)

JEL: Q 12

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/1728-2667.2016/180-3/9>

Ю. Солоненко, асп.
Донецький національний університет, Вінниця

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СІМЕЙНОГО ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

У статті досліджено становище сімейних фермерських господарств у світі, підкреслена їх ключова роль у забезпеченні продовольчої безпеки та збереженні природних ресурсів. Розглянуто діяльність Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО) ООН спрямованої на підтримку та розвиток сімейних фермерських господарств на регіональному, національному, міжнародному рівнях. Проаналізовано заходи держави та суспільства з питань інституалізації сімейних фермерських господарств в Україні. Окреслено перспективи становлення українських сімейних ферм та запропоновано інституційні механізми щодо забезпечення функціонування збалансованої життєздатної моделі сімейного фермерського господарювання в контексті розвитку сімейного бізнесу в Україні.

Ключові слова: сімейне фермерське господарство; сімейне фермерське господарство в Україні; сімейний бізнес; Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) ООН; інститут; інституціалізація сімейного фермерського господарства; інституційне середовище;

Вступ. У процесі реформування аграрної галузі України відбувається пошук ефективних форм і методів господарювання. Впроваджуючи світовий досвід прогресивного інституційного підходу до ринкової економіки у сфері сільськогосподарського виробництва, країна стала на шлях створення та формалізації сімейного фермерського господарства (СФГ) як життєздатної стійкої моделі, яка базується на власності, управлінні та сім'ї, трьох основних компонентах сімейного бізнесу. Актуальність розгляду трансформацій пострадянського командно-адміністративного інституційного наповнення викликана сучасними економічними процесами та потребою громадянського суспільства. Вивчення та визначення інституалізації агроутворень сімейного типу важливі ще й тому, що вони відбуваються одночасно зі створенням СФГ і можуть мати практичне значення, до того ж, подібна тематика досить нова для української наукової думки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що питання інституалізації піднімалися ще в першій половині XX століття та розроблялись в подальшому такими відомими зарубіжними вченими як M. Weber, T. Parsons, S. Huntington, T. Veblen, D. North, R. Coase, H. Becker та ін.

Вагомий внесок у розвиток теоретико-практичного потенціалу інституційного підходу здійснюють сучасні дослідники: Т. Гайдай, А. Гальчинський, А. Олейник, С. Фролов та ін.

Перспективи розвитку аграрних господарств в Україні та їх інституціалізації піднімають у своїх працях вітчизняні науковці: О. Бородіна (інституційний розвиток сільського господарства, інституалізація малотоварного сільськогосподарського виробництва), В. Кифяк (інституційний механізм розвитку аграрних підприємств), Л. Курило (інституційне забезпечення формування інтелектуального капіталу в аграрній сфері), Ю. Лопатинський (інституційна трансформація аграрного сектору), І. Прокопа (формалізація сімейного фермерського господарства), О. Шпикуляк (інституції аграрного ринку, інституалізація інноваційного розвитку аграрного сектору економіки) та ін.

Успішний розвиток сімейного фермерського господарства можливий лише за умови відповідного інституційного забезпечення, що доводять зарубіжні автори J.-M. Sourisseau, J. MacDonald, R.-A. Hoppe, D.-E. Banke, I. Maltoglou, T. Koizumi, E. Felix та ін.

За відсутності сімейних фермерських господарств у секторі економіки країни спостерігається брак як теоретичних, так і емпіричних праць з даної проблематики. Формування інституційного середовища для сімейних фермерських господарств потребує фундаментальних

розробок та наукових обґрунтувань, що буде сприяти сталому розвитку означених суб'єктів господарювання.

Дослідження інституційного розвитку сімейних фермерських господарств базується, в основному, на методологічних засадах неінституалізму, який характеризується такими основними течіями як теорія трансакційних витрат, теорія прав власності, теорія суспільного вибору та нова економічна історія. Найвідоміші представники неінституалізму були відзначені Нобелівськими преміями: D. Buchanan (1986), R. Coase (1991), D. North і R. Fogel (1993) роках. Досліджуючи процес інституалізації сімейних ферм, ми будемо застосовувати підхід неінституалістів до природи інститутів, організацій та інституційних змін.

При роботі над статтею використано такі методи як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, емпіричне спостереження, графічний метод, статистичний метод. Методи аналізу та синтезу використано для детального вивчення передумов та формалізації сімейних ферм та побудови рис. Інституційне середовище (за D. North). Методом порівняння ми скористалися при вивченні інституційного становища світового фермерського господарювання та національного. Для доведення провідної ролі СФГ у забезпеченні світової продовольчої безпеки було застосовано статистичний та графічний методи. Метод емпіричного спостереження допоміг у визначенні впливу міжнародної організації ФАО (ООН) на створення СФГ в Україні. Метод узагальнень використано при оформленні висновків та питань до дискусії.

Наукова новизна роботи. Вперше розглянуто формування сімейних фермерських господарств країни з інституційних позицій. Встановлено роль та вплив міжнародних та національних організацій на початкових стадіях процесу інституалізації сімейних ферм. Висвітлено становлення інституту сімейного бізнесу в Україні у процесі створення СФГ. Запропоновано ряд заходів для розвитку збалансованої моделі сімейного фермерського господарювання, які потребують інституційного вирішення.

Метою статті є з'ясування стану сімейних фермерських господарств у світовій економіці для доведення їх провідної ролі у сільськогосподарському виробництві, завдяки і інституційному підходу в тому числі; аналіз початкових етапів інституалізації СФГ в Україні у процесі становлення сімейного бізнесу; виявлення інституційних факторів для ефективного функціонування СФГ.

Результати. Визначено сутнісні характеристики та етапи інституалізації СФГ. Доведено ключову роль світових сімейних фермерських господарств у творенні суспільних благ. Проаналізовано формування СФГ та

виокремлено інституційний ландшафт розвитку сімейних ферм України в контексті становлення сімейного бізнесу як перспективної форми господарювання.

Основна частина. Сімейні фермерські господарства покликані забезпечити світову продовольчу безпеку та збереження природних ресурсів землі. Ферми відіграють ключову роль в агропромисловому секторі кожної країни, виробляючи значний відсоток сільськогосподарської продукції та демонструючи свою багатофункціональність. Доречно зауважити, що сімейні фермерські господарства втілюють собою базисні інститути: інститут сім'ї та інститут приватної власності.

Інститут, згідно з D. North – це "правила гри" в суспільстві, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Інститути неможливо побачити, відчути і навіть виміряти. Інститути – це конструкції, створені людською свідомістю [1, с.17, 138]. Вони складаються з формальних писаних правил, неписаних кодексів поведінки та механізмів примусу. Інститути структурують взаємодію людей, оптимізуючи невизначеність. Інституційні обмеження виробляються спеціально за людським задумом або вони формуються в процесі історичного розвитку як культурний пласт. Інститути надають можливості членам соціуму. Кожній інституційній системі (олігархічній, диктаторській чи демократичній) відповідає свій набір інститутів.

Організація – це група людей, об'єднаних прагненням спільно досягти будь-якої мети. Організації як "гравці", виникають для того, щоб у своїй діяльності скористатися можливостями та стимулами, які їм пропонує інституційна система, граючи за її правилами. Правила покликані визначати як проходить гра, та кожна команда має свою стратегію задля досягнення результату, до якого правила вже не мають стосунку.

Інститути спричиняють дію на економічний процес тим, що мають відношення до витрат обміну та виробництва. "Під інституційною структурою економіки розуміється упорядкований набір інституцій, які формують рамки даної системи координації економічної діяльності, створюють моделі економічної поведінки господарюючих суб'єктів, визначають та обмежують сукупність варіантів вибору та взаємодії", – вважає Т. Гайдай [2, с. 61].

Інституційні зміни, що відбуваються, визначають, як суспільство розвивається в часі, якщо формальні правила можна змінювати швидко, то неформальні потребують більше часу, адже вони вироблялися протягом століть і навіть тисячоліть. Ці культурні норми пов'язують минуле з сьогоденням і майбутнім та надають розуміння траєкторії історичного розвитку. Організації можна розглядати в якості агентів інституційних змін. Взаємодія інститутів та організацій створює інституційне середовище (див. рис.1).

Рис. 1. Інституційне середовище (за D. North)

Джерело: розроблено автором за матеріалами [1].

Організація інституційного середовища, яке буде сприяти надійному виконанню контрактів вимагає складної інституційної системи, яка зможе забезпечити здійснення трансакцій з низькими витратами.

Вивчаючи проблему інституалізації СФГ, ми виявили, що не існує однозначного підходу до тлумачення поняття "інституалізація" в сучасному науковому просторі. Проте більшість вчених трактують його як процес формування та функціонування інститутів. Інституалізація, за визначенням Ю. Лопатинського, розглядається як становлення та функціонування мережі суспільних інституцій, функціями яких є структурування взаємовідносин між економічними суб'єктами, узгодження їхніх інтересів, а також обмеження, що формують мотиваційні та поведінкові механізми [3, с. 36]. С. Фролов вважає,

що інституалізація – це створення чіткої статусно-рольової структури відповідно до норм і правил, яка є соціально-схваленою більшістю учасників певного соціального процесу [4, с. 15].

Етапи інституалізації можуть мати такий вигляд:

1. Етап зародження (виникнення потреби, формування пертинентних норм, традицій у ході стихійної соціально-економічної взаємодії).
2. Етап творення інститутів (визначення прийнятих правил на основі перенесених з першого етапу норм, "що прижились", у процесі взаємозв'язків та взаємовідносин).
3. Етап функціонування (закріплення та практичне застосування попередніх напрацювань, "правил гри",

отримання статусів та ролей, унормування поведінки для усіх учасників процесу).

4. Етап визнання (не визнання) суспільством (діагностування та моніторинг новостворених інститутів).

5. Етап трансформацій (здатність до оновлень та адаптувань).

Інституалізація, безумовно, впливає на функціонування економіки, зокрема, в нашому випадку, на сільськогосподарське виробництво.

За дослідженням J.-M. Sourisseau сімейні фермерські господарства є реальними, дієвими одиницями сільськогосподарського виробництва, причому домінуючими в структурі сільського господарства багатьох країн та регіонів світу. Це твердження справедливе як для індустриально розвинутих країн, так і країн "третього світу". Стійке зростання сімейних фермерських господарств відмічається у всіх регіонах світу у порівнянні з 1961 роком [5, с. 131]. Сімейні фермерські господарства адекватно, тонко і чітко реагують на тенденції і на прямих розвитку сільськогосподарського виробництва.

Більше того, I. Maltoglou і співавтори, аналізуючи розвиток біоенергетики в країнах, що розвиваються, виділяють сімейні фермерські господарства, як структури, що здатні вирішувати не тільки виробничі, технологічні, але і інші проблеми, такі, як екологічні, соціальні, у тому числі і біоенергетичні [6].

За даними статті R.-A. Norpe and D.-E. Banke [7] у структурі сільського господарства США у 2003 році активи сімейних фермерських господарств склали 94.9%, відповідно 23.5% – великі фермерські господарства і 71.4% – малі [7, діаграма 4, с. 9]. Отже, сімейні фермерські господарства становлять основу сільського господарства США. При цьому вони виробляли 86.2% валового збору сільськогосподарської продукції – 59.1%

– малі фермерські господарства та 27.1 % – великі [7, діаграма 3, с. 7].

Більш новітні дані підтверджують цю тенденцію. Наприклад, сімейні господарства, що складають 97,6% всіх ферм США, несуть відповідальність за 85% об'єму сільськогосподарського виробництва, з річною виручкою 230 млрд. дол. На сімейні ферми США припадає 96% виробництва основних польових культур (кукурудзи, бавовни, сої та пшениці), а також свиней, птиці, яєць. Однак, вони займають меншу частку у вирощуванні більш дорогих фруктів та овочів – 62%, та у молочному виробництві – 75% [8]. Бразильські сімейні господарства обробляють 25% землі, забезпечуючи 40% об'єму основних аграрних культур. У 2010 році на сімейні ферми ЄС припадало майже 97% господарств з 12млн. 200 тис всіх існуючих. Сімейні ферми домінують у структурі сільського господарства ЄС з точки зору їх чисельності та внеску в зайнятість, і меншою мірою, з огляду на земельні площі, які вони обробляють [9]. Для сільського господарства Німеччини сімейні фермерські господарства мають дуже велике значення і володіють відповідним юридичним статусом. Так, близько 90% сільськогосподарських підприємств країни – це індивідуальні господарства, якими, як правило, керує одна родина. При цьому ведення сільськогосподарського виробництва для них може являти собою як джерело основного, так і додаткового прибутку. В обробку в таких підприємств перебуває близько двох третин усіх сільськогосподарських площ Німеччини. Сімейні ферми, окрім виробництва "у роботі поєднують різні напрями, які так чи інакше пов'язані з сільським господарством, – сільський туризм, переробка і продаж продукції, лісництво тощо" [10]. Сімейні фермерські господарства у світі розподіляються наступним чином (див. рис. 2).

Частка сімейних фермерських господарств у світі, %

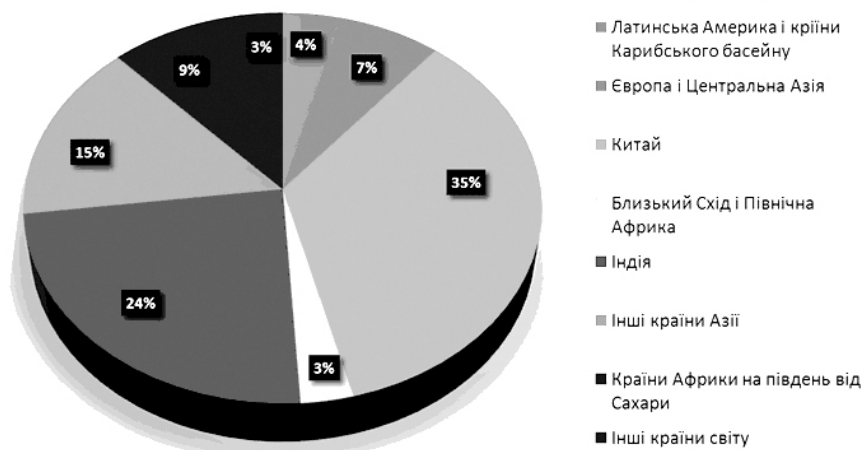

Рис. 2. Частка сімейних фермерських господарств у світі

Джерело: за матеріалами ФАО: <http://www.fao.org/home/en/>

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН), після тривалої агітаційно-роз'яснювальної та підготовчої роботи, скоординованої Продовольчою і сільськогосподарською організацією (ФАО) ООН, (міжнародна організація, яка представляє інтереси СФГ), за участі представників громадськості, проголосила 2014 рік Міжнародним роком сімейних фермерських господарств (МРСФГ-14). Офіційний лозунг МРСФГ-2014: "Нагодувати світ – зберегти планету". Було підтверджено, що "сімейні фермерські господарства і дрібні фер-

мерські господарства є важливою основою стійкого виробництва продовольства, направленою на забезпечення продовольчої безпеки, визнано їх важливий внесок у забезпеченні продовольчої безпеки та ліквідації злиднів на підтримку досягнення узгоджених на міжнародному рівні напрямів розвитку, в тому числі сформульованих в Декларації тисячоліття" [11].

Сімейні фермерські господарства сприяють створенню робочих місць, збільшуючи зайнятість населення в сільській місцевості. Представники аграрного сімейно-

го бізнесу раціонально використовують землю, на якій працюють, намагаючись досягти високої продуктивності, і разом з тим, турбуються про екологію свого краю, зберігаючи біогенофонд та біорізноманіття для наступних поколінь. Вони навчилися працювати на малородючих ґрунтах, складних ландшафтах, використовуючи інноваційні методи землекористування та сучасні знання про агровирибництво.

У світі нараховується більше 500 млн. сімейних фермерських господарств, які використовують до 98%

сіськогосподарських угідь. Вони виробляють 56% сіськогосподарської продукції на 56% землі і більше 80% світової продовольчої продукції у вартісному еквіваленті. Саме СФГ обробляється значна частина земельних угідь у світі. Так, середні показники обробітку землі на континентах такі: 85% приходить на Азію, 83% – на Африку, 83% – на Північну і Центральну Америку, 68% – на Європу, 18% – на Південну Америку. (За даними Продовольчої і сіськогосподарської організації ООН (ФАО))

Обсяг земельних угідь, займаних сімейними фермерськими господарствами у світі, %

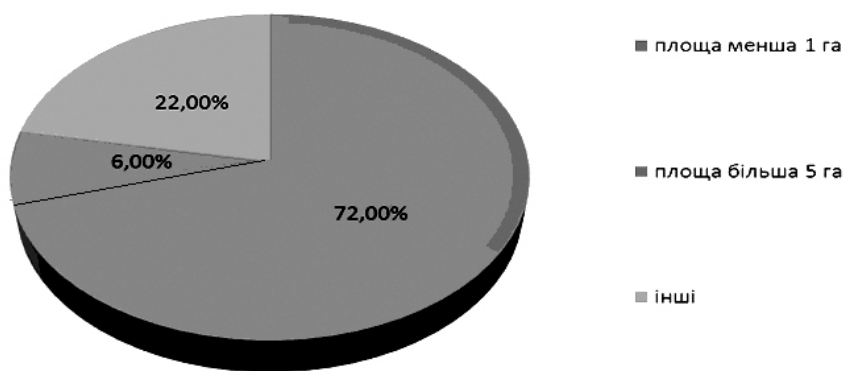

Рис. 3. Обсяг земельних угідь, займаних сімейними фермерськими господарствами у світі

Джерело: за матеріалами ФАО: <http://www.fao.org/home/en/>

Міжнародний керівний комітет ФАО запропонував окреслити загальні принципи у робочому визначенні сімейного фермерського господарства. СФГ здійснює всі види сіськогосподарської діяльності, як "засоби організації сіськогосподарського, лісогосподарського, рибпромислового, пасовищного і аквакультурного виробництва, яке управляється і забезпечується сім'єю, переважно покладається на сімейні трудові ресурси, включаючи як жінок, так і чоловіків. Сім'я і фермерське господарство нерозривно пов'язані між собою, разом розвиваються і поєднують в собі економічні, екологічні, соціальні і культурні функції" [11].

З метою ефективної реалізації потенціалу сімейних фермерських господарств на національних рівнях, необхідно вести постійний діалог за участі суспільних організацій, привертаючи увагу до проблем, з якими вони стикаються, це: насамперед, нормативно-правове забезпечення СФГ, демографічні, економічні, соціокультурні умови, в яких вони знаходяться, проведення сіськогосподарської, екологічної і соціальної політики, що сприяє життєстійкості СФГ, поглиблення знань, розширення поінформованості та обізнаності спільноти про СФГ, осмислення потреб СФГ, їх потенціалу та стримуючих факторів.

Країнам необхідно використовувати власні напрацювання у визначенні сімейних фермерських господарств, враховуючи економічні реалії, культурні традиції, національні критерії. Наприклад, Служба економічних досліджень Міністерства сіськогосподарства США визначає сімейні ферми як ті, де головному керуючому та членам його сім'ї належить більша частина сіськогосподарської діяльності. Визначення Служби фокусується на власності і контролі над сіськогосподарською діяльністю сім'ї, а не на розмірах ферми чи роботах, які виконуються на ній. Була створена Міжнародна робоча група (МРГ) в рамках ФАО, котра буде

вивчати та встановлювати загальні критерії для напрацювання визначень, термінології та типології СФГ на національних та регіональних рівнях. ФАО також розроблено Платформу знань про сімейні фермерські господарства, як сучасну цифрову колекцію політичної, наукової, юридичної і статистичної інформації з питань фермерського сімейного бізнесу, покликаній підтримати розроблені політичні заходи та обмін накопиченим досвідом і знаннями. Міжнародні інституційні системи визначають вектор, за яким накопичуються знання, що може стати вирішальним фактором довгострокового розвитку суспільства.

Після оголошення 2014 Міжнародним роком сімейних фермерських господарств, керівництво ФАО на офіційному рівні звернулось до урядів усіх країн з проханням посилити підтримку подібним господарствам. Та парадокс полягав у тому, що в економіці України офіційно не існувало таких агроформувань, як сімейні фермерські господарства. Де-факто вони функціонували (понад 20%), та не були закріплені де-юре.

В "Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки): шляхом європейської інтеграції" було визначено: що важливим напрямом удосконалення існуючих форм господарювання в аграрному секторі має стати стимулювання розвитку крупнотоварних господарств, як найбільш ефективно та конкурентоспроможної форми організації сіськогосподарського виробництва. Господарства населення оцінювались, як такі, що, знаходяться на найнижчому щаблі суспільної організації виробництва: через малі розміри вони є консервативними до науково-технічного прогресу сучасної організації агробізнесу, не здатними формувати мінімально необхідні товарні партії стандартизованої продукції, яких потребує внутрішній, і особливо зовнішній ринок [12, с.182, 185]. А це свідчить про фактичне ігнорування сімейного типу господарювання, адже в Стратегії не було визначено

но навіть намірів робити його рівноправним суб'єктом соціально-економічних відносин на селі.

І до сьогодні в Україні ще нема справжнього розуміння того, що в критичній економічній ситуації – ризики дефолту, банкрутства, збитків, заборгованості у агрохолдингах на порядок вищі, ніж у фермерських господарств. Про це свідчать публічні заяви щодо свого нинішнього невтішного фінансового становища за результатами 2014 фінансового року від: компанії "Кернел", головної компанії агрохолдингу "Sintal Agriculture", агрохолдингу "Укрледфармінг", агрогрупи "Креатив", групи компаній "Мілкіленд", молочного агрохолдингу "Укрпродукт Груп", агрохолдингу "Мрія" та інших.

Об'єктивна необхідність створення СФГ, особливо з огляду на підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, рекомендації ФАО, потреби суспільства, поступово почала втілюватись на законодавчому рівні. Адже "економіка села європейських країн базується на сімейних формах господарювання. Сімейні ферми протягом століть демонстрували свою ефективність і можливості пристосування до змін внутрішніх і зовнішніх інституційних середовищ" [13, с.55]. Інститут сімейного бізнесу, який офіційно існує в зарубіжних країнах протягом кількох сотень років, характеризується довгостроковими перспективами розвитку, безперервністю, наступністю (процес передачі власності і управління наступному поколінню), успішністю діяльності та правами наймати працівників, не членів сім'ї, з'являється в Україні у вигляді галузевої (аграрної) його складової.

Інституалізацію СФГ в Україні ми розглядаємо як процес формалізації фактично існуючих суб'єктів господарювання у вигляді особистих селянських господарств (ОСГ) та фермерських господарств (ФГ), які підпадали під запропоновані критерії, надання їм правового статусу. В дію вступили формальні правила (конституції, закони, адміністративні акти). Формальні правила включають політичні (і юридичні), економічні правила і контракти. Як зазначалося вище, існують також неформальні обмеження (традиції, звичаї, норми, договори), дію яких ми будемо спостерігати в процесі розвитку сімейних ферм та механізми примусу, здійснювані третьою стороною, які повинні забезпечити інституційний порядок для СФГ. Перехрещення соціально-економічних процесів та культурно-історичних традицій протягом віків формували ментальні домінанти у вигляді ціннісних життєвих орієнтирів, поведінкових стереотипів, табу, моральних засад, етики господарювання, важливості репутації, виконання договорів, тобто неформальних рамок. Здійснення контролю третьою стороною означає розвиток держави як примусової сили, здатної ефективно наглядати за дотриманням прав власності та справедливості контрактів. Та в такому підході є ризик використання керівництвом країни цього інструменту у своїх інтересах.

Варто зазначити, що національним сімейним фермерським господарствам непросто буде вписатись у "своє" інституційне середовище, адже воно тільки формується. Інституційне середовище може носити місцевий, регіональний, національний та міжнародний характер, і ми спостерігали вплив міжнародних організацій (ЄС, ФАО) на створення в Україні СФГ. Очевидно, варто говорити про глобальне інституційне середовище. Також може відбуватися імпорт інститутів, які адаптуються до незвичних умов шляхом визначення своїх прав, обов'язків, можливостей, ресурсів та компетенцій. Інтегральне (цілісне) інституційне середовище, яке формують інститути нової генерації, що призведе до інституційних змін, здатне подолати корупцію, (основного опонента інституційного розвитку економіки) зокрема, в

аграрній сфері, коли на державні рішення буде мати змогу впливати кожен член суспільства. Успішний розвиток СФГ можливий лише за умови відповідного інституційного забезпечення.

Основними характеристиками інституційного підходу до сталого розвитку СФГ є:

- єдність мети, цілей, інтересів, завдань;
- інтегральна організаційна структура;
- науковість, динамічність, мобільність;
- високі функціональні можливості, інституційна компетентність;
- об'єктивний, справедливий підхід;
- узгодженість дій, зкоординованість;
- розвинута комунікаційна мережа;
- фінансове забезпечення;
- легітимність.

До нормативно-правових актів у сільськогосподарській сфері господарювання належать: Земельний кодекс України, Податковий Кодекс України, Закон України "Про фермерське господарство", Закон України "Про особисте фермерське господарство", Закон України "Про державну підтримку сільського господарства", в які необхідно було вносити зміни. Наказом Міністра аграрної політики та продовольства України від 4 червня 2014 року № 212 було створено міжвідомчу робочу групу з питань розвитку малих форм господарювання на селі, до складу якої увійшли і провідні фахівці аграрної науки. Члени робочої групи підготували законопроекти №№ 1874, 1159, 1599, направлені на становлення та розвиток сімейного фермерського бізнесу в країні.

Структурними елементами аграрного устрою України були виробники сільськогосподарської продукції двох категорій, а саме: фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства, які мають статус юридичної особи та особисті селянські господарства (ОСГ) – зі статусом фізичної особи. За офіційними даними "Сільське господарство України за 2013 рік. Статистична звітність" особисті селянські господарства (яких понад 4 млн. господарств), виростили 86% овочів борщового набору, в тому числі – 90% всієї картоплі. Вироблено майже 80% молока, близько 65% свинини, понад 75% яловичини і т. д., що становить 46% валової сільськогосподарської продукції. Вони обробляють біля 15% земельних угідь, забезпечують роботою близько 40% сільського населення. Саме ОСГ годують країну та формують платоспроможність селян [14].

На нашу державу припадає майже третина запасів чорнозему та 27% орної землі в Європі (на одну особу в Україні приходить 0,68 га орної землі, тоді, як у Європі цей показник становить у цілому 0,25 га, у т.ч. у Польщі – 0,30 га, Франції – 0,31 га [12]). Закон України "Про особисте селянське господарство" зазначав, що "Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, в тому числі й у сфері сільського зеленого туризму" [15]. Проте, можна констатувати, що цей тип господарювання не є перспективним і конкурентоспроможним, він не відповідає вимогам часу, несучи ознаки натурального господарства та патріархальних традицій. Особисті селянські господарства обмежені в земельних, трудових, фінансових, матеріально-технологічних ресурсах, державній підтримці. Їхня діяльність має в більшій своїй частині споживчий харак-

тер, переслідують інші мотиваційні цілі на відміну від фермерських господарств.

Особисті селянські господарства (ОСГ) розділяють на 3 типи:

1. Господарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію, як для власного споживання, так і на продаж.
2. Господарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію лише для власного споживання.
3. Господарства, які виробляють сільськогосподарську продукцію виключно на продаж.

ОСГ неспроможні самостійно виходити на ринок, бо нема законних підстав укладати з ними договори. До речі, європейські виробники агропродукції, в більшості своїй, є юридичними особами, працюючи в чітко регламентованому правовому полі.

Отже, було вирішено реформувати особисті селянські господарства в сімейні фермерські господарства, так як вони за своєю суттю вже є сімейними господарствами, їх велика кількість, вони відіграють значну роль у виробництві сільськогосподарської продукції, (яка в майбутньому буде спрямовуватися лише за офіційними каналами реалізації) та залишаються стабілізуючою ланкою господарювання. Процес трансформації має відбуватися добровільно, вмотивовано і мати гарантовану стимулюючу державну підтримку у вигляді пільг, програм, дерегуляції, доступу до фінансів тощо. Протягом 2014-2015 років в Україні працюють спеціалісти з Франції, Канади, США та інших країн, надаючи експертну та технічну допомогу у створенні сімейних фермерських господарств. Відбуваються зустрічі фермерів, науковців, експертів, проводяться національні та регіональні конференції. Разом з представниками Міністерства аграрної політики та продовольства, депутатами Верховної Ради активно співпрацюють фахівці Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України, Інституту аграрної економіки, Міжнародного благодійного фонду "Добробут громад", компанії "Данон Україна", Проекту USAID "АгроІнвест", учасники Національного прес-клубу з аграрних та земельних питань, Асоціація фермерів та приватних власників України, яка пропонує державно-приватне партнерство для створення Фондації з розвитку сімейного фермерства. Центр міжнародного приватного підприємництва та Асоціація власників сімейних компаній України могли також долучитись до процесу, та цього не відбулося. Вище перелічені організації мають статус проміжних, посередницьких між економічними структурами, зокрема СФГ та політичними органами, займаючи своє місце в інституційному середовищі.

Вивчаються матеріали МРСФГ-14, українські представники приймають участь у заходах ФАО, зокрема в форумі "Сільськогосподарські сімейні підприємства в усьому світі – бачення, виклики та перспективи", що проходив у вересні 2014 року в м. Берліні (Німеччина), знайомлячись з міжнародним досвідом ведення фермерського господарювання тощо. Верховна Рада України у березні 2015 року підтримує у першому читанні законопроект № 1599 "Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств" [16], (у вересні 2015 року – у другому читанні), який направлений, насамперед, на легалізацію сімейного фермерського господарювання. Законопроект інституалізує створення, як сімейних фермерських господарств, так і, закладає законодавчий фундамент для розвитку сімейного бізнесу в Україні. Відповідно до нього – "сімейне фермерське господарство засновується членами однієї сім'ї, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, відповідно до

ст. 3 Сімейного Кодексу України. Воно може набувати або не набувати статусу юридичної особи". При цьому СФГ може використовувати виключно працю членів однієї сім'ї, та управляється членами цієї сім'ї. Для виконання сезонних та окремих робіт можна залучати необхідних фахівців на договірних засадах. Окремо виписано особливості створення та діяльності СФГ без набуття статусу юридичної особи: господарська діяльність здійснюється на основі підприємницької діяльності фізичної особи підприємця; СФГ створюється на основі Договору про створення сімейного фермерського господарства; Договір укладається у письмовій формі, підписується всіма учасниками, підписи, яких завіряються; членами СФГ можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї; СФГ вважається створеним з дня державної реєстрації, що надає право реалізації продукції на ринках; СФГ є виробником сільськогосподарської продукції (сільськогосподарським товаровиробником).

Державна підтримка СФГ передбачає: "додаткову державну підтримку", (не зрозуміло кому, за яких умов і в якому розмірі), звільнення їх від сплати податків на доходи, сплати земельного податку, інші збори на 3 роки; внесення СФГ до складу учасників Програм державної фінансової підтримки; встановлення пільгової системи соціального страхування осіб, зайнятих у СФГ; звільнення від сплати за під'єднання потужностей електроенергії, теплозабезпечення, каналізації; надання СФГ та створеним ними сільськогосподарським кооперативам переважного права на отримання замовлень при здійсненні державних закупівель з місцевих бюджетів.

Міністерство аграрної політики та продовольства України вже підписало угоду з Канадським фондом про фінансову підтримку таких сімейних ферм. "А якщо сімейні ферми допомогти об'єднати в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, якщо кооперативам допомогти створити власні переробні та збутові кооперативні підприємства, то сімейне фермерство стане ще більш привабливим. Особливо для молоді. І це найважливіше і найважче завдання. Бо молодь – це перспектива для нашого села. А поки тут мало оптимізму" [17].

Вносячи зміни До Закону України "Про особисте селянське господарство", вже заборонено особистим селянським господарствам реалізацію надлишкової виробленої сільськогосподарської продукції. Така діяльність можлива лише виключно за умови набуття ними статусу суб'єкта підприємницької діяльності. У відповідь на такі кроки, частина ОСГ можуть самоліквідуватися або піти у тінь, та сподіваємось більша частина все ж спробує створити власний сімейний фермерський бізнес.

Сама процедура реєстрації зарегульована і надвиратна, оскільки потребує від ОСГ, яке захоче набутти статусу суб'єкта підприємницької діяльності (СПД) – фізичної особи-підприємця, таких дій:

- підготовки комплексу документів для реєстрації СПД;
- реєстрації СПД у районній державній адміністрації;
- постановки фізичної особи підприємця (ФОП) на облік у податковій інспекції;
- постановки ФОП на облік у Пенсійному фонді;
- постановки ФОП на облік у міському управлінні статистики;
- виготовлення печатки (в разі потреби) та ін. [18].

Аналіз зарубіжного прогресивного досвіду нормативно-правового забезпечення сімейного фермерства показав, що у країнах ЄС законодавчо закріплюють стимулювання фермерського сімейного бізнесу та вважають його основою сільськогосподарського виробництва в країні. Наприклад, про це зазначено в Законі Франції "Про орієнтацію сільського господарства" від

04.07.1980 р. США використовує "ціни підтримки" для своїх фермерів, гарантуючи збут і певний рівень доходу і т.д. Рівень державних субсидій у відсотках до вартості виробленої сільськогосподарської продукції за останні роки становив: у Швейцарії – 73%, Норвегії – 70%, Японії – 63%, країнах ЄС – 45%, (в Україні лише – 4,3%) [19].

ВИСНОВКИ. Інституційні рамки як стимулюють, так і гальмують економічну активність. Так, економічні та політичні керівники країн "третього світу" через набір можливостей частіше спрямовують діяльність на перерозподіл, а не на виробництво матеріальних цінностей, формують монополії, а не конкурентне середовище, обмежують, а не розширюють вибір. Вони рідко інвестують в освіту, яка підвищує продуктивність праці. Контроль за виконанням угод ненадійний через невизначеність юридичної доктрини та поведінки юридичних агентів [1, с. 25, 82].

Успішність функціонування СФГ в Україні залежить від базової інституційної системи, політичних структур, відповідної комбінації формальних та неформальних правил, можливостей та стимулів, які вони надають, механізмів втілення стратегій та верховенства права, особливо в контексті закріплення та захисту прав власності. Так, як сімейні фермерські господарства поєднують в собі економічні, екологічні, соціально-культурні функції, то і організації, які будуть їх представляти та просувати будуть мати подібний зріз. До інституційного середовища СФГ можуть також входити освітні заклади, науково-дослідні та технологічні парки, громадські організації, об'єднання експертів, професійні асоціації, спілки, аграрні палати, партнери, донори, фонди тощо, та його ще потрібно моделювати. Сільськогосподарське виробництво, як правило, потребує локалізованих знань, гнучкості і здатності швидко адаптуватись до змін в економічному просторі, мобільно реагувати на них, а це є сильні сторони сімейного бізнесу.

Отже, сімейні фермерські господарства – найефективніша форма господарювання на селі, за умови їхньої інституалізації, державницької підтримки, боротьби з корупцією та монополіями в агробізнесі. Процес формування збалансованої життєздатної моделі сімейного фермерського господарювання в Україні, на наш погляд, може розглядатись виключно через інституційний розвиток сільського господарства, який може забезпечити реалізацію комплексу таких заходів, як:

- вважати створення СФГ як одну з основних реформ аграрного сектору на шляху економічного зростання країни;
- завершити формування нормативно-правової бази функціонування сімейного фермерського господарювання, можливо, подолати дуальність у визначенні правового статусу сімейного фермерського господарства;
- визнати на державному рівні сімейні фермерські господарства як основних виробників продовольства, підняти їх авторитет у суспільстві, надавати підтримку в фінансовому, соціальному, просвітницькому аспектах, створивши передумови для відродження українського села;
- провадити цілеспрямовану сільськогосподарську, екологічну, соціокультурну державну політику на селі, поглибити земельну реформу, удосконалити аграрний ринок, реформувати амортизаційну та податкову системи, розвивати матеріально-технічну базу, цінову політику, на основі вільного ціноутворення у поєднанні з елементами державного регулювання та посиленням антимонопольного контролю за цінами;
- забезпечити гарантований доступ СФГ до земельних та природних ресурсів, ринків, фінансів, технологій, знань, досвіду зарубіжних країн, професійного навчання;

- удосконалити систему банківських послуг. Створити Рустикальний банк;
- розробити та запустити пілотний проект "Сімейне фермерське господарство" на базі декількох сімейних господарств, моделюючи життєвий цикл підприємств;
- постійно здійснювати суспільну фахову методологічну, методичну, консультативну, технічну, технологічну допомогу при розвитку СФГ.

Дискусія. У вітчизняному науковому полі визріла необхідність системних досліджень теоретичних та практичних засад інституалізації аграрного сімейного бізнесу в Україні: виявлення структурних характеристик формальних та неформальних обмежень та їхнього впливу на функціонування СФГ, аналіз здійснення контролю третьою стороною, моделювання інституційного середовища, вивчення адаптативної ефективності інститутів, ролі політичних структур в економічному процесі, розвитку теорії прав власності в українських реаліях, історичності інституційних змін тощо.

Список використаних джерел

1. Норд Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норд. – М., 1997. – 188 с.
2. Гайдай Т. Неінституціоналізм та його аналітично-дослідницький потенціал / Т. Гайдай // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 60-66.
3. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
4. Фролов С. С. Социология организаций / С. С. Фролов. – М.: Гардарики, 2011. – 304 с.
5. Sourisseau, Jean-Michel Family Farming and the Worlds to Come /ed. Jean-Michel Sourisseau. – Paris: Editions Quæ, 2015. – 357 p., doi: 10.1007/978-94-017-9358-2. – Access mode: http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-017-9358-2_4
6. Maltoglou I. The status of bioenergy development in developing country. / I. Maltoglou, T. Koisumi, E. Felix // Global Food Security. – 2013. – № 2(2), P. 104–109, Retrieved 20 Mar 2014. Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211912413000163> DOI: 10.1016/j.gfs.2013.04.002.
7. Hoppe, Robert A. Structure and Finances of U.S. Farms: 2005 Family Farm Report United States / Robert A. Hoppe and David E. Banke // USDA, Agriculture Economic Information Bulletin. – 2006. – № 12, May. – 50 p., doi: 10.2139/ssrn.923592, Access mode: : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=923592.
8. MacDonald J. Family Farming in the United States. [Electronic resource] / J. MacDonald // Farm Economy. – 2014, March 04. – Access mode: <http://www.ers.usda.gov/amber-waves/2014-march/family-farming-in-the-united-states.aspx#.VQfe2yzy19k>
9. Agriculture statistics – family farming in the EU. [Electronic resource]. – Access mode: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>
10. Ярошко М. Німецькі реалії сімейного господарювання. [Електронний ресурс] / М. Ярошко. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/infrastruktura-rynku/2504-nimetski-realii-simeinogo-gospodariuvannya.html>
11. Food and agriculture organization of the United Nation (FAO). Fao.org Retrieved February. 2015. –Access mode: <http://www.fao.org/family-farming-2014/en/>.
12. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки): шляхом Європейської інтеграції/ авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, С. Г. Бабенко [та ін.]; Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут економічного прогнозування, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
13. Бородіна О. М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою // Економіка України. – 2012. – № 11. – С. 48-61.
14. Сільське господарство України за 2013 рік. Статистичний збірник. [Електронний ресурс] – Режим доступу www.ukrstat.gov.ua
15. Про особисте селянське господарство: закон України № 742-IV, від 15.05.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – С. 232.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: проект закону №1599, прийнятий у першому читанні 03.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53102
17. Корінець Р. Сімейні ферми як об'єктивна необхідність. [Електронний ресурс] / Р. Корінець – Режим доступу : <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%20%80%99ektivna-neobhidnist>
18. Бородіна О. Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації / О. Бородіна, І. Прокопа // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 35, 3 жовтня.

19. Беззуб І. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. [Електронний ресурс] / І. Беззуб – Режим доступу:

http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agropromislovij-sektor-2&catid=71&Itemid=382

Надійшла до редакції 13.02.16

Ю. Солоненко, асп.
Донецький національний університет, Вінниця, Україна

ИНСТИТУАЛИЗАЦИЯ СЕМЕЙНОГО ФЕРМЕРСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ СЕМЕЙНОГО БИЗНЕСА В УКРАИНЕ

В статье исследовано положение семейных фермерских хозяйств в мире, подчеркнута их ключевая роль в обеспечении продовольственной безопасности и сохранении природных ресурсов. Рассмотрена деятельность Продовольственной и сельскохозяйственной организации (ФАО) ООН, как международной организации, направленная на поддержку и развитие семейных фермерских хозяйств на региональном, национальном, международном уровнях. Проанализированы меры государства и общества по вопросам институализации семейных фермерских хозяйств в Украине, Определены перспективы становления украинских семейных ферм и предложены институциональные механизмы по обеспечению функционирования сбалансированной жизнеспособной модели семейного фермерского хозяйства в контексте развития семейного бизнеса в Украине.

Ключевые слова: семейное фермерское хозяйство; семейное фермерское хозяйство в Украине; семейный бизнес; Продовольственная и сельскохозяйственная организация (ФАО) ООН; институализация семейного фермерского хозяйства; институциональное пространство;

Y. Solonenko, PhD student
Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

INSTITUTIONALIZATION OF FAMILY FARMING IN THE CONTEXT OF A FAMILY BUSINESS IN UKRAINE

This article explores the situation of family farms in the world, highlighted their key role in ensuring food security and preserving natural resources. We consider the activities of the Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations aimed at supporting and developing family farms at the regional, national, international levels.

In the process of reforming the agricultural sector of Ukraine is the search for effective forms and methods of management. By introducing international experience progressive institutional approach to a market economy in agricultural production, the country embarked on the creation of family farms. Family farms is the most effective form of economic activity in rural areas, provided their institutionalization, state support, fight against corruption and monopolies in agribusiness. In the article the formation of family farms in Ukraine from institutional positions. Reflects the process of formation of the Institute for Family Business in Ukraine as family farms. Defined intrinsic characteristics and stages of institutionalization of family farms. The analysis measures the state and society on the institutionalization of family farms in Ukraine. Outlined prospects of Ukrainian family farms and proposed institutional arrangements to ensure the balanced functioning of a viable model of family farm management in the context of the family business in Ukraine.

Keywords: family far; family farms in Ukraine; Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations; Institutionalization of family farming; institutional medium;